تەوفیق وەهبی

بنجی کورد و زمانەکەیان[1]

«گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»

بەرگی دووهەم، بەشی دووهەم،

بەغدا 1974.

مێژوونووسانی موسڵمان لە بنەمایەکی ئەفسانەییەوە کاریان لەگەڵ دۆزی بنجی کورد دەکرد لەبەر ئەوەشە تۆژینەوەی زۆربەیان بایەخێکی هزری و مێژووکردیان نییە. بەڵام لە سەردەمانی نوێ و بەتایبەت لەم سەردەمەی ئێمەدا چەند تۆژەرێکی ئەورووپایی پەیدا بوون، پێشەمییان داوە بەم دۆزە و زنجیرەیەک تۆژینەوەیەیان دەست پێ کردووە کە تا ئێستاش بەردەوامە. یەک لەوانەی تۆژینەوە و بۆچوونەیان لەم بوارەدا لای ئێمە دەبێ مایەی سەرنج بێت پرۆفیسۆر «ڤلادیمیر مینۆرسکی»[II] یە. مینۆرسکی نووسیارێکی پێشکەش کرد بە «کۆڕی فرەمیللیی ڕۆژهەڵاتناسی» کە ساڵی 1938 لە بروکسل کۆبۆوە و تێیدا هاتە سەر باسی بنجی کورد و گوتی:
«شرۆڤەکردنی یەکبوونی میللەتی کورد دەبێ ببرێتەوە سەر بنەمای مادبوونیان». پاشان مشتومڕی درێژخایەن لە لایەن پرۆفیسۆر مینۆرسکی و تۆژەرانی دیکە هاتە کایەوە و ئەوەی دەیهەوێت بە ئاسانی دەتوانێ بەسەریان بکاتەوە. من لێرەدا لەبری دووبارەکردنەوەی ئەو باسانە وەهای بە دروستتر و گرینگتر دەزانم مشتومڕ لەسەر ئەو بۆچوونانە بکەم کە وروژاون و لاریان هەیە لە پەیوەندیی کورد بە مادەوە. چونکە گەر لێمان ڕوون بێتەوە لاریبوونەکان لەسەر بەڵگەی لاواز و هەڵە هەڵنرابن ئەوا دەبێتە پشتیوانی لەو تیۆرییەی سەرەوە کە دەڵێ: «کوردی ئەمڕۆ نەوەی مادن» و خۆیشم بەتەواوی لایەنگیریم.

بەرهەڵستیی هەرە گرینگ لەو باوەڕە دەگەڕێتەوە بۆ گوتارێکی دوکتور د.ن. مەکەنزی[III] کە لە ڕاپۆرتی ساڵانەی «کۆمەڵەی زمان»ی ساڵی 1961 بڵاو کرایەوە بە ناوی «بنجەکانی زمانی کوردی» و تێیدا مەکەنزی بەراوردکارییەک دەکات لە نێوان زمانی کوردی و زمانە ئێرانییە باوەکاندا بە زمانی فارسیشەوە. ئەم گوتارەی مەکەنزی پشت دەبەستێت بە گوتارێکی

مامۆستا تیدیسکۆ[IV] به ناوی «تۆژنیەوەی زاراوەکی لە دەڤی «تورفان» ی سەربە زمانگەلی ئێرانیی ڕۆژاوا». ئەنجامگیریی ئەم تۆژینەوەیە دەڵێ دەبێ وەهای دابنێین کە زمانی کوردی بەرتاوی زمانی فارسیی نێوەڕاستە کە سەربە زمانگەلی باشووری ڕۆژاوای ئێرانە. هەروەها گومانی خۆیشی دەربڕی لەو باوەڕەی مینۆرسکی و تۆژەرانی دیکە کە دەڵێن زمانی کوردی سەربە زمانگەلی ڕۆژاوای ئێرانە، واتە ئەو دەڤەرەی دەبێتە نیشتمانی مێژووکردی ماد.

بەم جۆرەش مەکەنزی ئەو بیرۆکەیە ڕەت دەکاتەوە کە دەڵێ ماد باپیرانی کوردی ئەم زەمانەن. بەڵام دەشبێ بڵێین کە مەکەنزی تەواو جێگیر نەبوو لەسەر ئەو بۆچوونەی خۆی و دیدەکەشی تەنها گریمانە بوو نەک تیۆرییەکی سەلمێنراوی دابڕاو. ڕاستییەکەشی بە دیدی من هەر ئەمەیە، مەکەنزی - کە وانەبێژی کوردی بوو لە «زانکۆی لەندەن بۆ تۆژینەوەی ڕۆژهەڵاتی و ئەفریقایی»[V] - زمانناسێکی ناودارە وێرای ئەوەش من بە پێویستی دەزانم پەیجۆری بکرێت لە دروستیی ئەو بەڵگەیانەی کۆی کردوونەتەوە بۆ ڕاستاندنی گریمانەکەی خۆی. دەرفەتی وردبوونەوە لە کەسایەتیی کوردی ئەمڕۆ و مادەکان بە ڕوونی ئاماژە دەدەن بە هێزی دەرککردنیان بە یەکبوونی مێژووکردی خۆیان و ئەوەی بڕوای بەم پەیوەندییە هەبێت گاڵتەی بە دەستەواژەکانی مەکەنزی دێت کە جاروبار توند دێنە بەرچاو. ئەوەتا دەنووسێ:

«هەوڵدانی کوردی هاوچەرخ بۆ بەدگیری (استغلال) ی مێژوو هەوڵێکی گەوجانەیە مەبەست لێی خۆڕاهێزان و خۆگەشانەوەیە. ئەمانە هەستیان کرد پێویستە ڕیشەی خۆیان بەرنەوە سەر بەرەبابێکی خاوەن پاڵەوانەتی و زانیشیان مادی خاوەن سەنگ و

شکۆ، کەس هەتا ئێستا بەکاری نەهێناون بۆ نۆرەیەکی وەها، پێیان وابوو چ هەرایەک چێ نابێت گەر ئەمان مادەکان بۆ ئەو مەبەستەی خۆیان بەکار بهێنن. بەم جۆرەش ڕاهاتن بەوەی بگەڕێنەوە بۆ ئەوەی ناویان لێ نا سەردەمی ماد و هەر ئەوەندەشیان خەرجی لێ کێشا کە ژمارەی 612 بخەنە سەر مێژووی ئێمە و بگەنە مێژووی ئەو ساڵەی ماد نەینەوای تێدا داگیر کرد. ئەوجا بەرانبەر ئەم تێکەڵەی داکەوت (واقع) ێکی کز و خەیاڵێکی زۆر، بەڵگەی زمانەوانی گرینگیی پەیدا کرد».

دەبێ بڵێم لە ڕاستیدا ئەوە کورد نەبوون کەوتنی نەینەوایان کردە سەرەتای سەردەم، ئەوە «ئەنجومەنی ئێرانۆلۆژیی فارسی» بوو ساڵی 612 BC وەها ناوزەد کرد[1]. وێرای ئەوەی مەکەنزی پێی وابوو گەواهیی مێژووکرد بۆ پەیوەندیی ماد و کورد بریتییە لە «تێکەڵەی داکەوتێکی کز و خەیاڵێکی زۆر» پاشان هات و پیشانی دا کە بەڵگە زمانەوانییەکان گرینگیی بوونی پەیوەندیی وەهایان زیادتر کرد.

بێگومان کۆسپ هەیە لەسەر ڕێ بڕیاردان لە پەیوەندییەکی مێژووکردی سەلمێندراو بەڵام بەر لەوەی بێینە سەر بەڵگەکارییە زمانەوانییەکانی مەکەنزی پێم باشە یەکێک لە مەتەڵەکانی مێژوو بخەینە بەر باس و چەند چارەسەرێکی شیاوی لێ پێشنیاز بکەم. مەتەڵەکش ئەمەیە: ئەرێ ماد چییان بەسەر هات؟

---

[1] – محمد جواد مشكور، تاريخ ايران باستان على رواية ابن العبري، طهران، 1947، ص29.

ئەم ناوچەیەی دەکەوێتە باکووری عیراقی ئێستەوە لە کۆتای سەدەی پێنجەمی پێش زایین، لە باکووری چیای «حەمرین» ـەوە بە کەناری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلەدا هەتا سنووری وەڵاتی «کەردۆخی» لە باکوور، بەشێک بووە لە وەڵاتی ماد (بڕوانە زێنۆفۆن[VI]: «ئاناباسیس»)[2]. پاشان لە کۆتای سەدەی هەفتەمی زایینەوە ناوی میللەتی «ماد» لە نێو ئێراندا خامۆش دەبێت و چیدی نایەتە ناسین. لەگەڵ ئەوەشدا پاشماوەی مێژووکرد هەیە ئاماژە دەدات بەوەی لە کۆتای سەردەمی ساسانەکاندا ئەم ناوی «ماد»ە بە شێوازی دیکەی وەک «مای» و «ماس» بوونی هەبووە. تەنانەت لە سەرەتای سەردەمی ئیسلامدا ئەو ناوە وەک «ماە» هەبووە و لە ناوی دوو ناوچەی «ماه الکوفه» و «ماه البصرة» بەکار هاتووە.

لەوەش بترازێت پاشماوەی ئارامیی مەسیحییەکان ئەم ناوەیان هەتا کۆتای سەردەمی ساسانەکان، بە شێوە بنچییەکەی خۆی «مادای» پاراستووە. وشەی «مادیا» بۆ «نیشتمانی ماد» و «مادای» بۆ «گەلی ماد» بەکار دەهێنران. دەیسا چی ڕووی دا و چی بووە هۆی سڕینەوەی ناوی ئەم میللەتە شکۆمەندە؟ نەشمان بیستووە کارەساتێک لە سەردەمی ساسانەکاندا ڕووی دابێت و مادی خاپوور کردبێ. لەبەر ئەوە پێم وایە، گەرچی ناوی ماد لە بیران سڕایەوە، بەڵام ئاشکرایە مادەکان خۆیان هەر بەرژیانن و کورد نەوەی مادن.

خێڵە کوردە هیندۆ-ئەورووپایی بەهێزەکان لەتەک خزمە ڕەوەندەکانی دیکەیان کە پاشان ئاوێتەیان بوون، لە دێر زەمانەوە بووبوونە هەڕەشە لە

---

[2] - هەروەها بڕوانە نەخشەی لاپەڕە 14، ق، کتاب زینفون، تەرجمة ڕیکس وارنر،1957.

وەڵاتی ماد. مێژوونووسی یۆنانی «پۆلیپۆس» (125-205 BC)[VII] لە «مێژوو» دا باسی وەڵاتی ماد دەکات و دەڵێ: «گشت سنووری شانشینی ماد دەورە درا بوو بەو شارە یۆنانییانەی پاش داگیرکارییەکانی ئەسکەندەر، بەمەبەستی بەربەستن لە دەراوسێ کێوییەکان، بنیات نرابوون».
مێژوونووسی ئێرانیش «حەسەن پیرنیا»[VIII] پێمان دەڵێ: خێڵە چیانشینەکان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سەلوکەس-ی دووەم کالینیکوس (246-226 BC)[IX]- دا خاوەن قەڵای تۆکمە بوون، نەدەهاتنە ژێر ڕکێفی دەوڵەتی یۆنانەوە.

لە هەموو ماوەی فەرمانڕەوایی سەلوکی، حکوومەت نەیتوانی ئەو خێڵە ڕەوەند و نیمچە ڕەوەندانە بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. پاشان لە سەردەمی جێنشینی سەلوکەییەکان - واتە «ئەرشاکی»[X] یەکان کە ساڵی 226 ی زایینی دەسەڵاتە لاوازەکەیان کۆتا بوو - دەسەڵاتی فەرمانڕەوا دەرەبەگە ناوچەییەکان زیادی کرد و بەوەش خێڵە ڕەوەندەکان زاڵتربوون بەسەر وەرزێڕ و جوتیاردا.

لەوەشەوە دەردەکەوێت کە دەمەو کۆتای فەرمانڕەوایی «پارتی»[XI]، گەلی کوردی ئاری دەستی بەسەر چیاکانی وەڵاتی مادداد دەگرێ. بۆ کەسانێک لە خولیای ئەم باسانەدا بن، ئەم دیاردەیە ڕوونی دەکاتەوە بۆچی یەکەم هێرشی یەکەم شای ساسانەکان: «اردشیر بابکان»[XII] (226-241) ی زایینی بۆ داگیرکردنی وەڵاتی ماد بووە. ئەوەی پێی دەگوترێ «کارنامەگی ئەرتەخشیری بابکان»[XIII] کە لەشکرکێشییەکانی «اردشیر» لە تێکەڵەیەکی دیرۆک و ئەفسانەدا تۆمار دەکات، بەڕوونی پێشانی دەدا کە هەردوو ناوی

«ماسی» - کە هەر دەکاتەوە «مادی» - و «کورد»[3] ناوی یەک میللەتن. هەر نەبێ لایەنی کەم ئەو بارە وەها بوو هەتا کۆتای سەدەی شەشەم، کە بە مێژووی «کارنامەگ» ی دانراوە.

«کارنامەگ» وردەکاریی هێرشی «اردشیر» بۆ سەر مادەکان بە زمانی پەهلەوی تۆمار دەکات و دەڵێ:

((«ئەردەشیر» پاش ئەوەی «ئەردەوان»- ی پێنجەم دەکوژێ کە شای «فەرتی» [پارتییان، ئەشکانی] یەکان بوو، لەشکرێکی گەورەی لە «زابل» [زابول] شەتەک دا و چووە جەنگی «کوردان شاهی ماسی» — «کوردان شاهی ماد»)) - (بەشی 5-1).

هەر لەو بەشەدا «کارنامەگ» دەڵێ: «لەشکری ماد پێی وابوو ڕزگاری بووە لە لەشکری ئەردەشیر کە شکەستی هێناوە و بەرەو وەڵاتی فارس پاشەکشەی کردووە». چیرۆکەکە بەردەوام دەبێ و دەڵێ:

((بەڵام ئەردەشیر بە چوار هەزار پیاوی ئامادەوە لە ناکاو پەلاماری «مادەکان» ی دا و هەزار پیاوی لە کوردەکان کوشت و ئەوانەی دیکەی بریندار و بەزیوی بە دیل گرت و لە سامانی کوردەکان زۆری بە تاڵان برد)). (بەشی 9-5-11).

---

[3] - ناوی «کورد» لە «کارنامەگ» دا بە «ت»ی پەهلەوی نووسراوە نەک بە «د»ێ.

کەواتە ئەم ڕاگواستانەی سەرەوە پێشانی دەدەن کە نووسەری «کارنامەگ» - کە لە کۆتای سەدەی شەشەمی زایینیدا ژیاوە - هەر وەک باسمان کرد، ماد و کوردی بە یەک گەل داناوە.

هەروەها کتێبێکی دیکەی مێژوو هەیە بە زمانی ئارامی باس لە هەولێر دەکات و لە سەدەی پێنجەمی زایینیدا نووسراوە، دەڵێ:

«شاهپووری یەکەمی شای ساسان لە یەکەم ساڵی فەرمانڕەوایی خۆیدا پەلاماری مادە چیانشینەکانی دا و ساڵی 42 BC، لە جەنگێکی دژواردا زاڵ بوو بەسەریاندا». بێگومان ئەو مادە چیانشینە هەر دەبێ کورد بن.

ئەو ناوچەیەی کورد خۆی تێدا سەپاند هەر ئەوە بوو کە ئێستا پێی دەگوترێ کوردستان بە فرەوانترین واتای ئەو چەمکەوە. بەڵام کورد خۆی بەسەر گشت وەڵاتی ماددا نەسەپاند، بەشێک لەو ناوچەیەی پێی دەگوترێ باکووری ئازەربایجان بوونە تورک. ناوچەی دیکەی باکووری ڕۆژاوای کەناری زەریای قەزوین و هەروەها ناوەندی ئێران، بە کوردی ناوزەد نەکراوە گەرچی زاراوە هەن لەم ناوچانە دەچوونەوە سەر «زمانی کرمانجی». بەڵام ناوی کورد لە زۆر ناوچە ناوی «ماد» و ناوی خێڵە ئارییەکانی دیکەی لە ئامێز گرت.

بە دیدی من ناوی «ماد» پێچرایەوە و ناوی «کورد» جێی گرتەوە هەر بەو جۆرەی لە فرەنسا ناوی «فەرەنگ» جێی ناوی «گال»[XIV] ی گرتەوە[4].

---

[4] - بڕوانە ئەو دوو گوتارەی لە گۆڤاری «گەلاوێژ» دا بڵاوم کردوونەتەوە: ژمارە 2 و 3، بەغدا، ساڵی 1940. لەوێدا باسم لە پێچرانەوەی ناوی «ماد» کردووە لە نێو ناوی «کورد» دا.

ئەوەشمان لە لا ڕوون نییە پاش خامۆشبوونی ناوی «ماد» ڕێک کەی ناوی «کورد» جودا کرایەوە لە ناوی دانیشتوانی «کرمانج» ی شارنشین و گوندنشین. ئەو کوردەی خۆی بە «کورد» ناوزەد دەکرد، بە خەڵکی نیشتەجێی دەگوت «کرمانج». پاشان ئەو ناوە لە نێو میللەتەکە خۆشیدا هاتە بەکار هێنان و ئەوانیش بە خۆیان دەگوت «کرمانج».

بەڵام «زازا» بە خۆیان دەڵێن «کورد» و بە «کرمانج» یش دەڵێن «کرداسی»[5]. دوور نییە پاشگری «ئاسی» لە «ئاسا» وە گیرابێ و گەر وەها بێت دەکاتەوە «بە شێوازی کوردی» (ئەوەی کورد لای باشە). لەم سەردەمانەدا، لە ناوچەکانی «سۆران» و «موکری» بە گوندنشین دەگوترێ «کرمانج» بەڵام ئەو ناوە لای شارنشین و لە نێو خێڵاندا بە واتای «خەڵکی خاوەن زەوی» دێت. بەڵام دانیشتوانی ناوچەی «کوردستان» ی ئێران، مەبەستم ناوچەی «سنە» یە، و هەروەها ناوچەی «خانەقین / خانەقی» بە خەڵکی دیکەی نا «گۆران» ی ناوچەکانی ڕۆژاوا و باکوور دەڵێن «کرمانج». بەڵام دانیشتوانی سلەیمانی و کەرکووک ئەم ناوەیان فەرامۆش کردووە گەرچی ئەوەی لەوێ «گۆران» نییە بێگومان «کرمانج» ـە. ئەمانەی ناوی «کرمانج» یان فەرامۆش کردووە بە گوندنشین دەڵێن «مسکێن» (سەربە زەوی) و دووریش نییە لە «مەس / ماد» ەوە وەرگیرابێ.

کوردی باکووری زێی گەورە بە خۆیان دەڵێن «کرمانج» و بە زمانەکەی خۆشیان دەڵێن «کرمانجی». جێی خۆیەتی لێرەدا بڵێین شاعیری گەورەی کورد، ئەحمەدی خانی، نووسەری کتێبی «مەم و زین» دەربارەی

---

[5] - بڕوانە: کمال بادیللی، کورتجە گرامیری، ل 216.

بەسەرهاتی پاڵەوانان (ساڵی 1693)، کە بە زمانی کرمانجیی ژووروو نووسیویەتی، ناوی «کورد» و «کرمانج» ی بە جێگۆڕکی و بە نۆرە بەکار هێناوە. بە نموونە:

دا خەلق نەبیژەتن کو ئەکراد
بێ مەعریفەتن، بێ ئەسل و بنیاد

ب فکر ژ عەرەب ... هەتاڤە گورجان
کرمانجی یە بوویە شبیهی بورجان

لە «کوردستان» ناوی «کورد» جێی ناوی «کرمانج» ی گرتەوە و بەدەم ئەو گۆڕانکارییە جڤاکی و زمانەکییەوە، وشەی «کرمانج» ما و تەرخانمان کرد بۆ زاراوە هەرە گەورەکەی کوردی. ئەم زاراوە هەرە گەورەیەی کوردی سێ شارێچکەی لێ دەبێتەوە:

- «کرمانجیی ژووروو»: بایەزیدی، هەکاری، بۆتانی، ئاشینی، بادینی، ئۆرفە... هتد.
- «کرمانجیی نێوەند»: سۆرانی، موکری، سلێمانی، سنەیی...
- «کرمانجیی ژێروو»: کەلهوڕی، لەکی، پشتکوهی [پشتکویی]...

سنووری کرمانجیی ژووروو لەگەڵ کرمانجیی نێوەند لە نێزیکەی کەناری باشووری «زەریاچەی ورمێ» وە دێت هەتا نێزیکترین خاڵی زێی گەورە و لەوێشەوە لەگەڵ ڕێژنەی ڕووبارەکە دەچێت هەتا دەگاتە ڕێژگە (مصب) ی خۆی. سنووری نێوان کرمانجیی نێوەند و کرمانجیی ژێروو لە نێزیک باکووری کرماشانەوە دێت بۆ خانەقین و قەشقە (چیای حەمرین).

لێرەدا باسی دابەشینی زاراوەکان بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو هەڵەیە هات کە بەشێک لە زاراوە ناسۆرانییەکان بە سۆرانی دادەنێت. ئەم بابەتەشم لە گوتارێکدا بە ناوی «دەربارەی زاراوە کوردییەکان» باس کردووە - بڕوانە: گەلاوێژ، ژمارە 4، بەغدا، مانگی نیسانی ساڵی 1940. بەوەش من یەکەم کەس بووم لەو گۆڤارەدا، لە سنووری جیۆگرافیی زاراوە کوردییەکانی تۆژیبێتەوە.

ئەوجا با بگەڕێنەوە بۆ باسەکەی مەکەنزی، نووسیویەتی دەڵێ:

((لە ڕاستیدا تاکە ئاماژەی ئاشکرا دەربارەی کورد لای نووسەرە دێرینەکانی بەر لەم زەمانەی ئێمە، یەک بەدوا یەکدا بریتییە لە «پۆلیبیوس»، «لیڤی» و «سترابو»XV کە باسی «کورتی» دەکەن، دوو مێژوونووسی یەکەم دەڵێن: «ئەمانە تەنها جەنگاوەری یەدەگی ڕمهاوێژ بوون لە نێو لەشکری ماد و ئاسیای بچووکدا». بەڵام «سترابو» ئاشکراتر ناوزەدیان دەکات بە «چیانشینی سەرەتایی خەڵکی وەڵاتی ماد، ئەرمەنستان و هەروەها وەڵاتی فارس»)).

جگە لەم تاکە ڕیزپەڕە، گشت بەڵگە سەلمێنەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە کورد یەکێکە لە میللەتانی ماد، واتە ئەو بۆچوونەی پرۆفیسۆر مینۆرسکی لایەنگیریەتی.

من دەڵێم ئەو تۆژەرانەی کاریان لەسەر پەیوەندیی نێوان «کەردوخی» و «کورتی» و پەیوەندیی ئەو دوانە لەگەڵ ناوی «کورد» کردووە، گشتیان هاوڕان لەسەر ئەوەی «کورتی» بەرەبابی کوردن بەڵام لەسەر ئەو «کەردووخ» ی زینۆفۆن باسیان دەکات، بۆچوونی جیاواز هەیە. بەشێکیان

باوەڕیان وایە کە هەم «کەردووخ» و هەم «کورتی» وێنەی هەرە دێرینی وشەی کوردن. بە بۆچوونی بەشێکی دیکەیان وشەی «کەردوخ» پەیوەندی نییە بە ناوی «کورد» ەوە.

مستەر ج. ر. درایڤەر XVI یەکێکە لە تۆژەرانی جۆری یەکەم. ئەم هات و لیستێکی دوورودرێژی تۆمار کرد بەو ناوانەی لە کتێبە دێرینەکاندا هاتوون و گوتی ئەم ناوانە ڕیشە ناوی «کورد»یان تێدایە[6]:

- کەرد – وو (– خی)
- کورت – ی (- ی)
- کورد – و (ێنی)
- گۆرد – ی (- ێن)
- گۆرد – ی (- ێی)
- کورد – و (ێنا)
- قەرد – وو (السریانی)

درایڤەر هەنگاوێکی بەرینتریشی نا و گوتی: «دوور نییە ئەو پارچەقوڕینە سۆمەرەییەی کە دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی سێیەمی پێش زایین و ئاماژە بە خاکی «کەردە» دەکات، کۆنترین شوێنەوار بێت دەربارەی کورد». دەڵێم ئەم پارچەقوڕینەیە دەگەرێتەوە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی «شورسین» ی پاشای «ئوور» (1978-1970 BC). ئەو ناوەش دەشێ بە «کەردەکە» ش بخوێندرێتەوە (بڕوانە Ignace, p38. HVR. And sub.) چونکە ئەو

---

[6] - بڕوانە ناوی «کورد» لە «گۆڤاری کۆمەڵەی شاهانەی ئاسیاوی»، ساڵی Journal of the Royal Asiatic Society – 1923

بزوێنەی بەدوای دەنگی ددانەکیدا دێ لە ڕەگی سەربە گشت ئەو ناوە کلاسیکانە، بەلای منەوە گرینگی و مەبەستی تایبەتیان هەیە. ئەو بزوێنە یان «ی» یە یان «و» کە پێمان وایە لە «ئەکە» وە فراژی بووە. جا ئەگەر هەڵە نەبم، ئەوا دەشێ وێنەی «کەرد - دو»، «کورت - ی»، «کورد - ی»، «کۆرد - و» هەروەها ناوەکانی دیکە نێو لیستەکە جۆرێکن لە فراژیبوونی وشەی «کەرد - ەکە» ی پارچەقوڕینە سۆمەرییەکە.

«خان - ـەک» شێوەی بنجییە بۆ وشەی «بیت». ئەم وشەیە لە زاراوەکانی کرمانجی ژووروو، زاراوەکانی سۆرانی و کرماشانیدا بە «خان — ی» هاتووە. بەڵام لە زاراوەی موکری و سلێمانیدا دەبێتە «خان - وو». لە زاراوەی سنەدا پێی دەگوترێ «خان - گ». ئەم شێوەیەی دوایین پلەی دووەمە لە فراژیبوونی وشەکە لە «خانەک» ـەوە:

- «خان - ـەک»، «خان - گ»، «خان - ی»، «خان - وو»

دەتوانین نموونەی دیکەی زۆر لەم جۆرە بێنینەوە، بە تایبەتی ڕابردووی تەواو Present Perfect - ئامرازی «ئەکە» پاشگرێکی ئاشنا و بەرچاوی هیندۆئێرانییە کە لە بنجدا هیندۆئەورووپییە[7].

«مەکەنزی» بۆ پشتیوانی لە گریمانەکەی خۆی پتر پەنای بردە بەر بەڵگەی زمانەوانی وەک لە بەڵگەی مێژووکرد. لە ڕاستیشدا، بە پەژرانی [إعتراف] خۆی، نەیتوانییەوە بۆ پشتیوانی لەو بیرۆکەیە بەڵگە لەو زەمان و زەمینە بێنێتەوە کە دەشیا زمانی کوردی تێیاندا بەرتاوی زمانی فارسیی نێوەڕاست

---

[7] - بڕوانە: توفيق وهبي، «أصل إسم كركوك»، مجلة «الكتاب»، بغداد، العدد الأول، السنة الأولى، 1958، ص 14.

بووبێ - وەک خۆی دەیگوت – بۆیە پەنای بردۆتە بەر بەڵگەی زمانەوانی بۆ پشتیوانی لەو بیرۆکەیە - کە ناگونجێ لەگەڵ باوەڕی ئێمەی دەڵێین کوردی ئەمڕۆ نەوەی «ماد»ن.

مەکەنزی وێرای شارەزاییەکی کەم لە کوردیدا، پێشانی دەدا کە بنەمای زاراوەکانی «ئاڤێستایی» ین. ئاشکرایشە کە زمانی مادی زمانێکی سەرەکییە لە نێو ئەوانەی پێیان دەڵێین زمانی باکووری ڕۆژاوای ئێرانی. زانایانی زمان بەگشتی هاوڕان لەسەر ئەوەی زمانی کوردیی هاوچەرخ لە ڕاستیدا یەکێکە لە پۆلی زمانەکانی باکووری ڕۆژاوای ئێرانی. بەلای شارەزایانی هەڵکشاوەی زمانی کوردیی هاوچەرخیش هەردوو زمانە دێرینە ئارییەکە (کوردی و ئاڤێستایی) مادین.

پەیجۆریی ورد بۆم دەسەلمێنێ کە بەڵگەکانی مەکەنزی لەوە نزمترن ببنە سەپێنەر. مەکەنزی دوو خاڵی زانراو لە لای گشت شارەزایانی زمانە ئێرانییەکان دەکاتە بەڵگە بۆ تاوی زمانی فارسی لەسەر زمانی کوردی:

خاڵی یەکەم بریتییە لەو گۆڕانکارییە ناکاوەی بەسەر زمانە ئێرانی و کوردی و بەلووچیدا هات بەگۆڕینی «ی Y» ی فەرامۆشکراوی دەستپێکی وشە بە «چ» ی ئێستا. کەچی زاراوەی «گۆرانی»، کە تایبەتمەندیی زمانە باکوورییەکانی هەیە، ئەم گۆڕانکارییەی بەسەردا نەهاتووە. ئەوجا لەبەر ئەوەی ئەو گۆڕانکارییە بەسەر زمانەکانی کرمانجی، بەلووچی و فارسیدا هاتووە کەواتە – بە بۆچوونی مەکەنزی – بێگومان زمانی کوردی کەوتۆتە بەرتاوی زمانی فارسیی نێوەڕاستەوە.

ئێمەش لە مەکەنزی دەپرسین ئایە ئامادەیە هەمان پێوەر بەکار بێنێت بۆ زمانی هەورامی و زاراوە ئێرانییەکانی دیکە بۆ گەیشتن بە هەمان هۆکاری ئەو گۆڕینەی Y بە «ج»؟

زمانی «گۆرانی» کە داوای لێ دەکرێت ئەو دەنگە فەرامۆشکراوەی پاراستبێ، لە ڕاستیدا ئەویش لە یەک لە زاراوەکانیدا – زاراوەی گرینگی هەورامی - ئەو گۆڕانکارییەی بەسەردا هاتووە: لەوێدا یەک وشە ئەو گۆڕانکارییەی پێوە دیارە، «جەژن» ی هەورامی، بە فارسی «جەشن» ـە. چەند وشەیەکی کەمی دیکەش هەن لە هەورامیدا ئەو گۆڕانکارییەیان بەسەردا هاتووە، وەک: «یامە» کە دەکاتەوە شووشە - «جام» ی ئێستە. هەروەها «یەڤەن» (هەرزەکار) بۆتە «جوان» [جەوان] هەروەها وشە «یاتو» ئێستە بۆتە «جادوو». لە فارسیی کۆندا وشەی «یوڤیا» واتە «المیری» ئێستە بە هەورامی بۆتە «جوا». تەنانەت گەر بشسەلمێنین وشە هەوارمییەکان لە فارسییەوە خوازرابن– گەرچی گونجاوترە تەنها وەک زاراوە فراژی بووبێ – ئەوا هەمان لێکدانەوە دەست دەدات بۆ زاراوەی کرمانجی و زاراوەکانی دیکەش، واتە دەستپێکی وشە بە «ج» لە بری «ی» ی ئاڤێستایی.

لەگەڵ ئەوەشدا لە کرمانجیدا شوێنەواری ئەو دەنگە دێرینەی «ی» م دۆزیوەتەوە، بۆ نموونە:

- «کو» - «کو - یە» - «کو - یای» کە بەرانبەر «کوجا» ی فارسییە بە واتای «کوێ»

و هەروەها لە وشەکانی:

- «ئەمێ» - «ئەم - یای» و «ئەوێ» - «ئەو - یای» کە بەرانبەر «أین - جا» و «آن - جا» ی فارسین، بە واتای «هنا» و «هناک».

لە لایەکی دیکەوە، لە کرمانجیدا «جێ - یای» بە واتای «مکان» بەکار دێت وەک «جای» ی فارسی. بەڵام هەورامی هەتا ئێستاش لە وشەی «یاگە» دا «ی» ـەکەی پاراستووە کە لە کرمانجیدا «جێگە» یە، واتە «مکان».

خاڵی دووەم کە مەکەنزی دەربارەی زاراوەی «گۆرانی» دەیورووژێنێ بریتییە لە گۆڕانکارییەکی دیکە لە سەرەتای وشەدا، ئەویش گۆڕینی «هوە-» ی کۆنە بە «و W» ی ئێستە. بە دیدی مەکنزی ئەم گۆڕانکارییە لە «گۆرانی» دا هەستێک دەدات کە زاراوەکانی دیکە لە فارسییەوە نێزیکترن چونکە لە کوردی و فارسیدا ئەم «هوە» گۆڕاوە بە «خوە».

بەڵام من پێم وانییە ئەم ڕێکەوتە هێندەی لەبار بێت ببێتە بڕیاردەر لەسەر بوونی پەیوەندیی تایبەت لە نێوان کوردی و فارسیدا. چونکە نێزیکەی گشت زاراوە ئێرانییەکان، هەر لە «پامیر» ی باکووری ڕۆژهەڵات هەتا «گیلان» و «کوردستان» لە باکووری ڕۆژاوا بە زاراوەکانی ناوەندی ئێرانیشەوە، هەر وەک فارسی، ئەم «هوە» ی تێیاندا گۆڕاوە بۆ «خوە». ڕیزپەڕ لەم بارەدا زاراوەکانی «گۆرانی»، «زازا» و بەلووچییە. تەنها یەک وشەش هەیە لە زاراوەی «لازگەردی» دا ئەویش وشەی «ووَڤ» ـە لە «هڤەفنە»ی ئاڤێستاییەوە هاتووە کە دەکاتەوە «خەو».

ئەوجا گۆڕینی «هوە» بە «ف» ی مادی لێرەدا شی دەکەمەوە:

مەکەنزی بۆ ئەوەی گومانی دیکەش بخاتە سەر ئەوەی کوردی زادەی مادییە، دەڵێ: ((جێی سەرنجە کە یەک تایبەتمەندی هەیە لە زمانی مادیدا کە لە زمانی کوردیدا نییە، ئەویش تایبەتمەندیی فراژیبوونی «هوە» یە بۆ «ف»)).

منیش دەڵێم ئەم تایبەتمەندییەی «هوە - ف» تەنها لە ناوی «هڤەرنە» ی ئاڤێستاییدا هەیە کە دەکاتەوە ناوی «فەرنە» ی مادی بە واتەی «شکۆمەندی». بۆ یەکەم جار ئەم ناوەی «فەرنە» ی مادی لە تۆمارەکانی «سەرگۆن» ی شای ئاشووریان (722-705 BC) دۆزراوەتەوە کە دەربارەی هێرشەکەی ساڵی 704 BC یە بۆ سەر وەڵاتی «لەتیین» کە دەکەوتە باشووری زەریاچەی «ورمێ» وە. لە نێو ئەو سەردارانەی سەرانە (جزية) یان دا، سەردارێکی ماد بوو بە ناوی «ئەورپەرنو Aurparnu»، ئەم ناوەش تێکبەستەی دوو ناوە: یەکەمیان «ئەورە» کە ناوی خوداوەندی مەزن بوو لای هەخامەنشی «ئەوەرە - مەزدا» و دەکاتەوە «خودای ژیر»، ناوی دووەمیش «پەرنو»[8] ە، ئەمیش دەربڕینێکی ئاشووریانەیە لە وشەی

---

[8]- ناوی یەک لە پاڵەوانەکانی هەولێرە لە سەدەی چوارەمی زایینیدا، بریتییە لە «فەر» و لە «فەرنە» ی مادی کۆنەوە وەرگیراوە. ئەم پاڵەوانە بە «قەرداغ» ناو دەبرا. لە تۆمارە ئارامییە مەسیحییەکان ناوەکە «گوپەر - ئەشنەسپ» بووە، واتە «شکۆی ئەشنە ئەسپ» - «پەڕگوشنەسپ» - «پەڕ — گوشن - ئەسپ» ئەویش دەربڕینێکی ئارامییە بۆ ناوە ئێرانییەکەی «فەڕ — گوشن - ئەسپ» بە واتای «شکۆی — گوشن - ئەسپ». ناوی «گوشن ئەسپ» واتە «جوانوو». ئەمیش یەکێکە لەو دە شێوازەی «یەزەتە» جەنگاوەر «ڤرەثرەغنە» ی ئاڤێستایی لە بەردەم «زەردەشت» دا پێیاندا تێپەڕی. ناوی «ڤرەثرەغنە» لە پەهلەویدا فراژی و بوو بە «فەرهران

«فەرنە» بە واتای «شکۆمەندی». ئەم وشەیە لە ناوی «ڤیندە - فەرنە» دا هەیە و ناوی یەکێکە لە یاوەرانی «داریوش» کاتێک کورسیی فەرمانڕەوایی گرتەوە دەست (ساڵی 521 BC).

لە فارسیی نوێدا دوو ناوی هاوواتا هەن: «خورە» و «فەرە» (بە ڕێی قەڵەو) بە واتای «شکۆ». وشەی دووەمیان میراتێکی مادییە. لە کوردیدا وشەی «فەڕ»[9] مان هەیە و «خورە» مان نییە. بەڵام وشەی «ورە» مان هەیە کە دەکاتەوە «ڕژدی، دلێری و توانای گیانی» و لەوەش دەچێ فراژیی وشەی «هورەنە» ی ئاڤێستایی بێ هەر وەک ئەوەی «خورە» ی فارسیش بنجی ئاڤێستاییە.

ناشێ ئێمە چاوەڕێ بکەین زمانی کوردی خەسڵەتێکی تایبەت بپارێزێ تەنانەت گەر ڕیزپەڕییەکی دەگمەنیش بێت و لە گشت زاراوەکانی دیکە خامۆش بووبیتەوە، فارسی نەبێت. ئەو ڕیزپەڕانەش هەر بەڕاستی هەبوون لە یەک گوندی ناوچەی «فارس» و لە دوو گوندی بچووکی بیابانی نێوەندی ئێران.

لێرەشدا چەند نموونەیەک دەخەینە ڕوو نەک بۆ پشتیوانی لە بۆچوونی خۆمان چونکە پێویستی پێی نییە، بەڵکوو بۆ فرەواندنی زانیاری:

ناوچە هەیە لە زمانی بادینانیدا (لازاراوەیەکە لە زاراوەکانی کرمانجیی ژووروو) لە کوردستانی عیراق، خەڵک لە بری «خارن» دەڵێن «فارن»،

— ڤەرهرام - ڤاهرام» و لە فارسیی نوێشدا بووە «بەهرام» و لە کوردیدا بووە «بارام» - ئەویش ناوی هەسارەی «مریخ».

[9] - گوتارێکی دیکە بڵاو دەکەمەوە تۆژینەوەی «فەڕ» تێیدا وردتر دەبێ.

واتە «خواردن». هەم هەورامی و هەم کرمانجیی ژووروو بە «ئاخوڕ» دەڵێن «ئافەر». لە کرمانجیی ژێرووودا وشەی «فێنک» cool هەیە لە فارسیدا «خنک» ی بەرانبەرە. وشەی دیکەش هەن دەنگی «خ» دەکەنە «ف».

کوردیی ئەم سەردەمە وشەی «فەڕ» وەک فارسی بەکار دەهێنێ. لە کوردیی ڕۆژانەدا لە شێوەی تێکبەستەدا دێت، ڕێک وەک ئینگلیزی... بەڵام لە زاراوەی موکریدا شێوەی تێکبەستەی «بەد - فەڕ» هەیە کە وشەیەکی کوردیی هاوچەرخە بەرانبەر «دوش - هڤەرنە» ی ئاڤێستایی بە واتای مرۆڤی سووکی نەوی. لە کرمانجیی نێوەڕاستدا دەبێتە «بێفەڕ».

مەکەنزی بۆ پێشاندانی پێگەی زمانی کوردی بە باوەڕی خۆی پەنا دەباتە بەر هێڵکارییەکی زانای زمانناس «تیدیسکۆ» دەربارەی زمانە ئێرانییەکان و بۆ ڕوونکردنەوەی هێڵکارییەکە دەڵێت:

((لێرەشدا وا پێ دەچێت زمانی کوردی دوور کەوتبێتەوە لە زمانی مادی، گەر وردبینەوە لە ناوی پێتەختی ماد دەبینین یۆنانی کۆن دەڵێ «ئەگبەتانە - ئیکبەتانە» و فارسیی کۆن دەڵێ «هە(ن)گمەتانە»، هەردووکیان هەمان شێوازی «گمەتە» یان تێدایە، بەڵام لە کوردی شتی وەها بوونی نییە)).

دەبا لەم دوو شێوازە ورد بینەوە. لە «گەت» و «کمەت» ی ئاڤێستاییەوە، کوردی شێوازی «ئەگەت» ی پاراستووە و لە گەردانی کاری «هاتن» دا بەکاری دەهێنێت. بەڵام لە فارسیدا «آمدن» بەرانبەر «هاتن» ـە و شێوازەکەی دیکەی «ئەگمەت» لە گەرداندا بەکار دەهێنێت. مەکەنزی ئەمە دەکاتە ئاماژەیەک گۆیا زمانی کوردی پەیوەندییەکی پتەوی نییە بە

زمانی مادییەوە چونکە کوردی «کمەت» بەکار ناهێنێت بەڵام فارسی بەکاری دەهێنێت. کەچی دەبینین لە ڕاستیدا کوردی جۆرە گەردانێکی کاری هەیە ئەو شێوازە بەکار دەهێنێت کە لە بنجدا واتای «هەن - گمەتانە» (هەمەدانی ئێستە) دەدات ئەویش - لە کرمانجیی ژووروودا — کاری تێپەڕی «هینگاڤتن» و کاری تێنەپەڕی «هینگیڤتن» ن — لە زاراوە کرمانجییەکانی دیکەدا تێپەڕ: «ئەنگاوتن» و تێنەپەڕ «ئەنگووتن». دوور نییە مەکەنزی لە فەرهەنگی «ژابا»[XVII] (ی کوردی - فرانسی) دا شێوازی ژوورووی دی بێت. بەڵام «ژابا» لە دیاریکردنی بنجی وشەکەدا دروستی نەپێکاوە، ئەوەتا نووسیویەتی بنجی کاری «هینگیڤتن» هەمان ڕیشەی کاری «کەفتن»ی هەیە. بەلای منەوە ئاشکرایە کە بنجی ئەو کارە دەگەڕێتەوە بۆ «هەنگمەمەت» بە گۆڕینی «م» بۆ «ڤ» لە کرمانجیی ژووروودا و بۆ «و» لە زاراوەی دیکەدا.

کاری «ئەنگاوتن» دەکاتەوە (إصابة الهدف- الإصابة) بە واتای پیتەکی دەکاتەوە «کۆکردنەوە، تێک گیرسان». لە کرمانجیی نێوەنددا وشەی «پێکان» هاوواتایەتی. ئەم وشە نوێیە لەوە دەچێ لە «پە — یەک - دان» ەوە هاتبێ — بە واتای پیتەکی (جمع ببعضهما) — بەڵام مەبەست لێی (إصابة الهدف) ـە.

هەرچی «ئەنگووتن - هینگیڤتن» ـە کاری تێنەپەڕە و لە کرمانجییدا باوە و نێزیکتریشە لە بنجی «هەنگمەت» ـەوە. جێی سەرنج لێرەدا ئەوەیە — ئەوەندەی من بزانم - ئەم کارە و هەروەها شێوەی تێپەڕی وی its causative «ئەنگاوتن - هینگاڤتن» نە لە فارسیدا هەن و نە لە هەورامیدا. بەڵام «ئەنگاوتن» لە زمانی «پارتی»[XVIII] دا هەیە. لە «پارتی» دا وشەی «ئەنگەودەن» هەیە بە واتای «إتمام، إنهاء» [تەواوکردن]. لە کوردیدا دوو

پەیڤی دیکە هەن هەر لە «هەنگمە» وە وەرگیراوەن، ئەوانیش: «ئاکام» بە واتای «إنهاء، ختم» و «ئەنجامە» بە واتای «مفصلة» - کە دەبنە ئاماژە بۆ پەیوەندی لەتەک زاراوەکانی باکووری ڕۆژاوا.

دوکتور مەکەنزی پێشنیازی خەسڵەتێکی دیکەش دەکات بۆ نێزیکبوونەوەی کوردی لە فارسی و دوورکەوتنەوەی لە زمانی «پارتی». ئەو خەسڵەتەش بە بۆچوونی ئەو، بریتییە لە بەکارهێنانی «پەیوەندی - إضافة» لە کوردی و فارسیی نێوەڕاستدا و بەکارنەهێنانی لە زمانی «پارتی» دا.

ئاڤێستایی ئەم ڕاناوەی هەم وەک ڕاناوی «خاوەندارەتی / نیسبەت» بەکار دەهێنا و هەم بۆ «پەیوەندی». بەڵام لە فارسیی نێوەڕاستدا بەکارهێنانی وەک «ڕاناوی نیسبەت» سنووردار بوو. ئەم زمانە بۆ «ڕاناوی نیسبەت» پتر «کە» و هاوجۆرەکانی بەکار دەهێنا. لە فارسیی تازەشدا «ی» ی کۆن بۆ «ڕاناوی نیسبەت» بەکار نایەت، تەنها بۆ «پەیوەندی إضافة» یە.

زمانی کوردی پەیڕەوی ئاڤێستایی دەکات و ئەم وشەیە هەم «ڕاناوی نیسبەت» و هەم بۆ «پەیوەندی» بەکار دەهێنێ و لەمەشدا چ بەرپرس نییە لە بزربوونی وشەی «پەیوەندی» لە زمانی «پارتی» دا. ئەوەتا زاراوە کرمانجییەکانی نێوچەی کرماشان، سنە، کەرکووک و تەنانەت نێوچەکانی جاف و هەورامیش وشەی «پەیوەندی» وێڵ دەکەن لە پاش ناوێک گەر بە دەنگی ئاوازەدار کۆتا بێ.

ئەوجا دوکتور مەکنزی پێی وایە زمانی کوردی بەرتاوی زمانی فارسییە بەوەی سەرنجی داوە کە «دو - dw» ی پێشاری وشە دەگۆڕێت بە «د».

ئەم سەرنجەش بێجێیە چونکە ئەم فراژییە هەر وەک فارسی، زمانی «بەلووچی» یش دەگرێتەوە. لە هەر سێ زمانەکەشدا ئەم فراژییە دوو سەرچاوەی هەیە:

1- «دو-» زمانی فارسیی نێوەڕاست
2- «دو-» زمانی ئاڤێستایی نوێتر

جا گەر بڵێین «د-» ی فارسیی نوێ لە «دو-» ی فارسیی نێوەڕاستەوە، هاتووە بۆچی «د-» ی کوردی و بەلووچی لە «دو-»ی ئاڤێستاییەوە نەبێ؟ کەواتە لەم فراژووتنەدا، نە زمانی کوردی و نە زمانی بەلووچی، هیچیان بەرتاوی زمانی فارسیی نێوەڕاست نین. بەم بۆنەیەوە دەمهەوێت گوتەیەکی مامۆستا تیدیسکۆ بهێنمەوە یاد کە دەبا زووتر باسی بکەم: «هەمیشە دەرفەت هەیە فراژووتنی زمانەوانی بە شێوازێکی لاتەریب و جودا لەیەکتر، بێنە چەرخان».

مامۆستا تیدیسکۆ ئاماژە دەکات بە وشەی «شفت» (واتە «شیر») لە زمانی باکووری ڕۆژاوادا کە بەرانبەرەکەی لە باشووری ڕۆژاوادا «شیر» ە و هەر ئەم «شیر» ەیە لە زمانی کوردیدا بەکار دێت. مەکەنزی هات و ئەم سەرنجەشەی کردە دەستاوێژێکی دیکە بۆ ئەوەی زمانی کوردی بەرێتە ڕیزی زمانی فارسیی نێوەڕاستەوە. بەڵام تەنها کرمانجی و بەلووچی نین وشەی «شیر» بەکار دێنن، ئەوەتا «گەوهاری» و «باجەلانی» یش بەکاری دەهێنن کە زاراوەی «گۆرانی» ن و هەروەها زاراوەکانی نێوەند، وەک فەریزەندی، نەتەنزی، شەهمیرزادی، گیلەکەیی.

ئەم «شیر» ە لە «ئۆسێتی Ossetie»[XIX] دا بە شێوەی «ئەخشیر» هاتووە کە نێزیکترە لە «خشیر» ی بنجەکەی خۆی کە لە «مونجی» ی سەربە

زمانی «پامیر»[XX] دایە. لە لایەکی دیکەوە وشەی شیر لە کرمانجیی کرماشاندا بە «شفتە» ش هاتووە. لەگەڵ ئەوەشدا، وشەی «شیر» ی کوردی لە فارسیی نوێوە خوازرابێت یان نا، ئەوا وشەی «شفت» لە چەند وشەیەکی کرمانجییدا هەر ماوە، وەک «شووتی - شفتی» و هەوەها «شفتەجێ» بە واتای ژنی هەمیشە زێ.

مەکەنزی دیسان هەوڵ دەداتەوە زمانی کوردی لە زمانی فارسیی نێوەڕاست نێزیک بخاتەوە و لە دەستەی باکووری ڕۆژاوای دوور بخاتەوە، دەنووسێ:

((لەوە دەچێت زمانی کوردیش وەک زمانی فارسی بەشدار بێت لە فراژووتنی «ثر» ی ئێرانی کۆن بۆ «س». تاکە نموونەش کە تیدیسکۆ بە پەرێزەوە دەیهێنێتەوە — هۆکاری خۆیشی هەیە — ژمارە «سێ» ی کوردییە. بەڵام دەکرێ وشەیەکی دیکەش بکەینە نموونە کە وەها پێ دەچێ خوازراو بێ چونکە هاوجۆرەکانی نێزیکەی خۆی پەیدا نابن مەگەر لە زاراوەی «باشکەردی» ی سەربە زاراوەکانی «مەکران»، ئەم وشە کوردییەش «پێ خواس — پێ خاووس» ـە و لە «باشکەردی» دا دەبێتە «پا - خوافس». لە «گۆرانی» شدا لەگەڵ جواداوزییەکی کەم دەبێتە «پا - ویروا» و لە «زەهرائی» دا گەر لێ ورد بیتەوە «پا - خەروا» و «پا - خارەپا» دەدۆزیتەوە)).

مەکەنزی بەردەوام دەبێ و دەڵێ:

((دوکتور «ئی. گەرشەڤیچ»[XXI] - کە «باشکەردی» دۆزییەوە- لە جوامێریی خۆیەوە ئاگاداری کردم لەوەی دەکرێ شوێنپێی گشت ئەم جۆرانە هەڵگیرێتەوە بە گەڕانەوە بۆ وشەی ئاڤێستایی

«خڤا - ئەووثرە» بە واتای «هەبوونی پێپۆشی خۆی» having his own foot wear بەم جۆرە:

(ئاڤێستایی) خڤ - ا – ئەووثرە – خوائوسا – خواس (بە کوردی)
(خ) وائو (هـ) رە – وایر – ویروا (لە گۆرانیدا). (پێوەر: گۆرانی، پەرێ – هەرێ (3)، هرێ < ثرەیەهـ - و بەرەواژبوونە لە کوردی نێوەڕاستدا «برِوا» < «باوەڕ»).

خ (و) ائو (ە) رە > خاوەر – (+ پا) (لە زەهرائیدا). (پێوەر: زەهرائی «خەس» - (واتە خەو) > «خڤەفسە»)).

من دەڵێم فراژووتنی «پێ - خواس» و ... هتد ئاسانترە و هێندە ئاڵۆز نییە:

سەرەتا سەیرێکی شێوازە «گۆرانی» یەکەی دەکەین «پا - ویروا» - ئەم وشەیە ئاوەڵناوی تێکبەستەیە و لەوە دەچێت لە «پا – وێ - روا» وە هەڵکشا بێت، بە واتای «کەسێک لەسەر پێی خۆی برِوا» واتە مرۆڤی پێخاووس.

هەروەها وشەی «پا - خەروا» ی «زەهرائی» لەوە دەچێت بگەڕێتەوە بۆ سەرچاوەی «پا – خە - روا» و هەمان واتای «زەهرائی» یەکەی دیکەی هەیە: «پا – خە - رەپا» - لە شێوە ئاڤێستاییەکەیدا کە «ڕەپ» لە بری «ڕەو» وە کە هاوواتای وشە گۆرانییەکەیە «پا – وێ - روا». ئەوجا دێینە سەر وشە کرمانجییەکەی «پێ – خۆ - ئاس» کە هاوواتای وشە تێکبەستەکانی سەرەوەن بە «ئاس» ی ئاڤێستاییەوە لەبری «ڕەپ» ی ئاڤێستایی. لەوانەیشە بنجی گشت ئەم شێوازانە مادی بێ.

له هەلومەرجی وەهادا ناشێ کارێکی دروست بێت گەر بڵێین کوردی له گۆڕینی «ثر» بە «س» پەیڕەوەی فارسیی کردووە. هەر لەم باسەدا دەڵێین ژمارە «سی» ی هەورامی هەر هەمان «س» ی فارسیی هەیە.

بەم جۆرە مەکەنزی بەردەوام دەبێت و پەیڤی دیکە دەکاتە بەڵگەی نێزیکتربوونی کوردی له فارسییەوە وەک له مادی. بۆ ئەم مەبەستەش بنجێکی خەیاڵکردی داهێناوە بۆ وشەی «پاڵاوتن» ی کرمانجی گۆیا «پەرە - پەرەداوەیە» یە، بەڵام من پێم وایە بنجی ئاڤێستایی هەیە شیاوترە ئەویش «ئەپە - رەئێثوە» یە کە له زمانی «پازەندی» باشووریدا دەبێتە «پاروودەن» و له پەهلەویی ساسانی و فارسیدا دەبێتە «پالودەن». وشەی «پاڵاوتن» ی کرمانجی «تێپەڕی هۆکار» causative ە. بەڵام وەها پێدەچێ وشەی «پارزوون» ی کرمانجی و «پەرزێن» ی هەورامی له «پەی ری - هرز» ی ئاڤێستاییەوە هاتبن کە دەکاتەوە «پاڵاوتنی ورد».

مەکەنزی پێی وایە کوردی، وەک فارسی، مەیلێکی هەیە بۆ گۆڕینی «رز» بە «ل». لێرەشدا لیستێکی ڕیز کردووە بەو «ل» یەی گۆیا له فارسی، کوردی و بەلووچیدا هەن و بەرانبەریان «رز» ە له باکووری ڕۆژاوادا. مەکەنزی دەڵێ: «جیاوازیی کوردی و بەلووچی لەم باسەدا نیشانەی بۆ ئەوەی خزمایەتیی بنجە کوردییەکە لەگەڵ زمانی فارسیی نێوەڕاستی باشوور نێزیکتر بووە».

بەڵام هەم کرمانجی و هەم بەلووچی، هەر نەبێ له یەک وشەدا کە خوازراوەی فارسی نییە، وێکڕا «رز» ەکەی دەگۆڕن بە «ل»، ئەویش وشەی «سیپهول - ک» ی بەلووچییە کە له ئاڤێستاییدا «سپێبرزەن» ـە و له کرمانجییە «سپڵ» ـە کە زۆر نێزیکە له «سیپهول» ی بەلووچییەوە.

گۆڕینی «رز» بە «ل» مەرج نییە ببێتە بەڵگەی بەرتاوبوونی باشووری ڕۆژاوا. نموونەکانی ئەو لیستەیە لە جۆری «سیپورز» ی فارسیی نێوەڕاست، واتە «سپڵ»، و «سپڵ» و «ئسپول» لە ئێرانی نێوەنددا، لە زاراوەی «گەهواری» دا، لە «گۆرانی» و «کاشانی» دا تەواو دژوەستاوی ئەم گریمانەیەن. لەوەش بترازێت «مل» ی هەورامی لە ئاڤێستاییدا «مرز» ە (واتە: مل). بەڵام وشەی فارسی هەیە «رز» ی ئاڤێستایی پاراستووە، وەک «گەرز» و «ڤەرز» ی ئاڤێستایی کە لە فارسیدا دەبنە «گەرز» و «وەرز» و لە کرمانجیدا دەبنە «کۆروز» و «وەرز». ئەوجا «گەرز» لە فارسی و کرمانجیی نێوەنددا بە «گلە» ش دێتە بەکار هێنان.

پێشنیازێکی دیکەی مەکەنزی دەستەی «ند» ی فارسییە کە لە کوردیدا دەبنە «ن». لە وەڵامی ئەم خاڵەدا دەڵێین: دەنگی تێکبەستەی «ند» لە کرمانجیی ژووروو، لە موکری و هەروەها سۆرانیدا نەماوە. هەر یەک لەو دوو دەنگە بە تەنێ دێنە دەربڕین و «د» نەفەوتاوە. لەگەڵ ئەوەشدا چەند وشەیەکی زۆر کەم هەن لە زاراوەی سلێمانیدا «د» و «گ» یان لە تێکبەستنی «ند» و «نگ» دا فەوتاندووە، بۆ نموونە وشەی وەک «بەنی» (بەندکراوە، بەستراو). وشەی «بەنی» لە زاراوەی سنەدا بە واتای «گیراو، زیندانی» دێت. ئەوجا لە سۆرانی، موکری و سلێمانیدا «بەندی» بە زیندانی دێت، «هیندەک، هەندێک، هەنێ» بە واتای «هەندێک» دێت، «دەن» (دەنگ) و «بان» (بانگ).

لە سلێمانیدا جار هەیە تێکبەستەی «ند» و تێکبەستەی «نگ» تێهەڵکێش دەکرێن و جار هەیە جودا دەکرێنەوە و بە دەنگی تاکی جودا دێنە دەربڕین: «ند» بە دەنگی لووتەکی - ددانەکی و «نگ» بە دەنگی لووتەکی — زارەکی. لە لایەکی دیکەشەوە دەنگی «ند» جاروبار لە سلێمانی و هەمیشە

له کرماشان و سنه دەبێتە «ن». تەنانەت لە هەورامیشدا «ند» هەیە دەبێتە «ن».[10]

پرسیار لێرەدا ئەمەیە: ئایە کرماشانی بە تایبەتی و هەروەها هەورامی کە «د» لە تێکبەستەی «ند» لا دەبەن، بەرتاوی فارسین؟ هەڵبەت وەڵامەکەی نەخێرە! دەبێ سەرنجیش بدەینە ئەوەی «ند» تەنها بۆ «ن» نەکەوتووە، نە لە پەهلەویی ساسانیدا (بەپێچەوانەی فارسیی نێوەڕاست: «مانی»، «تورفان») و نە لە فارسیی نوێدا.

لە کۆتاشدا دێنە سەر ئەوەی مەکەنزی دەنووسێ:

«دوا پێکهاتنیش لە نێوان کوردی و فارسیدا بریتییە لە پاراستنی «فر-» ی پێشاری وشە کەچی لە زۆر زاراوەی دیکەی ئێرانیی

---

[10] - لێرەدا ئاماژە دەکەم بە تۆژینەوەیکی وردی خۆم - گۆڤاری «گەلاوێژ»، ژمارە 4، بەغدا،ساڵی 1940- دەربارەی فراژووتنی دەنگی «د» لە زمانی کوردیدا. ئەوجا ساڵی 1960 بۆ دوا جار دیسانەوە تۆژینەوەیەکی دیکەم لەسەر دەنگی «د» لە زاراوەی سلێمانیدا ئەنجام دا. ئەم تۆژینەوەیەم بە زمانی ئینگلیزییە و هەتا ئێستا بڵاو نەکراوەتەوە و لەوانەیشە هەر وەک نووسیارێکی مێژووکرد بمێنێتەوە و بڵاو نەکرێتەوە.
لە گوتارێکمدا کە تایبەت بۆ بەشی یەکەمی، بەرگی یەکەی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردم نووسیبوو (1973)، پێشنیازم کرد ئەو دەنگەی «د - کلۆر» ە لا بدرێت چونکە بۆتە دەنگێکی جۆکەر و لە ژمارەیەکی زۆری وشەدا خۆی دەنوێنێت. ئەم دەنگە بۆتە کۆسپێکی سەخت بۆ تێگەیشتنی زمانی ئەدەبیمان و فێربوونی لە لایەن ئەو خەڵکەی سەربەو هەموو زاراوە زۆرەی کوردین.

باکووری ڕۆژاوادا دەبێتە «هر-» یان هاوشێوەیەکی ئەوە. هەروەها لە بەلووچیدا».

بەڵام لە زمانی هەورامیدا کە «فر-» دەکاتە «هەر-» - وەک لە وشەی «هەرمەنە» (کار) دا — دەبینین دەنگە بنجییەکە «ف» لە سەرچاوەکەدا پارێزراوە: «فەرماوای» (فەرمان).

گۆشەنیگای دوکتور مەکەنزی بە پێشاندانی نموونە لە وشەی کرمانجیدا لاواز بوو کاتێک دەنگی «ف» ی بنجیی «فر» دەگۆڕێت بە «هـ». بۆ نموونە وشەی ئاڤێستایی «فرایا» کە ئاوەڵناوی پێوەرانەیە more ئێستە لە سلێمانیدا بۆتە «هەرە» most و لەتەک ئاوەڵناودا بەکاردێت بۆ پێک هێنانی «ئاوەڵناوی بەراوردکار» ی وەک «هەرە کورت»، هەروەها ئاوەڵکار و ئامرازی کاری ئاڤێستایی «فرە - فرا» بە واتای «لەمەولا - بەرەو پێش» لە کرمانجیدا بوونە ئاوەڵکار و ئاوەڵناوی «فرە» (زۆر) > «هەرە» (زۆرتر). «فرا» ی ئاڤێستایی دەبێتە «هەڕا - ڕا» ی کوردی، وەک: هەڕاکردن — ڕاکردن، ڕاکێشان، ڕابواردن، ڕاوەستان.

ئێمە دەیسەلمێنین کە دوکتور مەکەنزی وێران و باوەڕێکی ڕەسەنی نێو دۆزینەوە زمانەوانیەکانی خۆی دەکاتە دەراوی بۆچوونەکانی، بەڵام پەیجۆری ورد پێشانی دەدا، ئەو پێشنیازانەی ئەو پێشکەشی کردوون بۆ داکۆکی لە گریمانەکەی خۆی، بەداخەوە ناجۆرن. وەک لەم تۆژینەوەیەدا باسمان کرد، پەیجۆرییەکانی دوکتور مەکەنزی بوونە هۆی پتەوبوونی بیروڕای باو. ئەوەندەی ئێمە ئێستە بتوانین بڕیاری تێدا بدەین ئەوەیە کە سەنگی بەڵگەکان هێز دەداتە ئەو لایەنی دەڵێ زمانی کوردی بەشێکە لە زاراوە ئێرانییەکانی باکووری ڕۆژاوا.

ئێمە باوەڕی تەواومان هەیە بەو بیرۆکەیەی دەڵێ زمانی کوردی زنجیرەیەکی بەردەوامە لە زمانە کوردییە ئارییە دێرینەکان و لە ئاڤێستایی – مادی.

لە کۆتاشدا گوتە زۆر گرینگەکەی پرۆفیسۆر مینۆرسکی دەهێنمەوە یاد و دەڵێم لای من هیچ هۆیەک نییە، وەک ئەوەی لای دوکتور مەکەنزی هەبوو، بۆ دەستکاری یان لاریبوون لە گوتەکەی مینۆرسکی کە دەڵێ: «شرۆڤەکردنی یەکبوونی میللەتی کورد دەبێ ببرێتەوە سەر بنەمای مادبوونیان». بگرە بەپێچەوانەوە، هەموو هۆکارێکم هەیە بۆ پشتیوانیی تەواو لەم بیرۆکەیە. گەر بشمەوێ بۆچوونی خۆم بە شێوازێکی دیکە دارێژم، دەڵێم: «تەنانەت گەر کوردی هیندۆئێرانی لە بنجدا ماد نەبووبن، مادی هیندۆئێرانی کوردی ئەمڕۆن».

لەم تۆژینەوەیەدا جەختم لەسەر ڕەتکردنەوە و هەڵوەشاندنەوەی ئەو بۆچوونانە بووە کە گومانیان دەخستە سەر پەیوەندیی نێوان کورد و ماد. بەڵام لە دەرفەتێکی دیکەدا بەڵگەی ئایەتی [ئەرێنی – پۆزەتیف] دەهێنمەوە لەسەر پەیوەندیی جێکەوتووی نێوان «ئاڤێستایی مادی» و «کوردی». لە نێو بەڵگەکانیشدا بەڵگەم دەبێ لە سەرنج و دیڤچوونی تایبەتی خۆم.

«...»

پەراوێزەکانی ئەم تەرجەمە کوردییە

I – سەرچاوە: تەوفیق وەهبی، «بنجی کورد و زمانەکەیان» – گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی دووهەم، بەشی دووهەم، لاپەڕە 1-24. بەغدا 1974. تەرجەمەی لە عەرەبییەوە: ئاسۆس شەفیق، ستۆکهۆلم، نەورۆزی 2013.

II – پرۆفیسۆر ڤلادیمیر مینۆرسکی Vladimir Fedorovich Minorsky (1877–1966) مێژووناس، زماناناس، ڕۆژهەڵاتناس و کوردناسی ناوداری ڕووسە. مامۆستای زانا، کەمال مەزهەری دیرۆکنووس بەم جۆرە باس لە مینۆرسکی دەکات:

«مینۆرسکی نەخشێکی درەخشانی هەیە لە ڕووناککردنەوەی گەلێک لایەنی خامۆشکراوی مێژووی گەلی کورد، ئەویش لە ڕێی چەندین تۆژینەوەی بایەخدارەوە کە بە زمانی جۆراوجۆر نووسیونی دەربارەی ئەو دیرۆکە. ترۆپکی تۆژینەوەکانی مینۆرسکی بریتییە لەو تۆژینەوەی باسی «کورد» و «کوردستان» دەکات و بە زمانی فرانسی بۆ «زانیارستانی ئیسلامی » نووسیوە و ساڵی 1927 بڵاوکرایەوە. بڕوانە:

The Encyclopédie de l'Islam, vol. II, 1927, pp. 1196-1219, 1220-2.

(پاشان چاپی ئینگلیزی و ئەڵمانیی «زانیارستانی ئیسلامی» هەمان تۆژینەوەیان بڵاو کردەوە).

لایەنی هەرە گرینگی ئەم بابەتە لەوەدایە مینۆرسکی ڕیشەی کورد دەباتەوە سەر ماد و بەم کارەش سەرنجی مێژوونووسانی تەواو ڕاکێشا. هەر بۆ نموونە دەڵێم گەر ئەو تۆژینەوەیەی مینۆرسکی نەبا، دیرۆکنووسی مەزنی کورد، گیانشاد محەمەد ئەمین زەکی، خۆی لە دانانی کتێبە ناودارەکەی «خولاصەیەکی

تاریخی کورد و کوردستان» نه دەدا. ئەوەتا خۆی لە دیباچەی کتێبەکەدا دەڵێت: پاش خوێندنەوەی ئەو تۆژینەوەیەی مینۆرسکی دەمودەست بڕیاری دا ((دەستپێشخەری بکات بە نووسینەوەی «کورتەیەکی مێژوویی دەربارەی کورد و کوردستان لە سەردەمانی هەرە دێرینەوە هەتا ئێستا» ئەویش لەبەر ڕۆشناکی و لەسەر بنەما و شێوازی ئەم تۆژینەوە بایەخدارە))»...

بڕوانە: «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، بەغدا 1973، یەکەم پەراوێز بۆ گوتاری «الأکراد أحفاد المیدیین»، نووسینی مینۆرسکی، تەرجەمە و پەروایزنووسینی دوکتور کەمال مەزهەر، لاپەڕە 552.

مامۆستا ئەنوەر سوڵتانی شەش گوتاری هەڵبژاردەی مینۆرسکی تەرجەمەی کوردی کردووە و لە کتێبی *«مینۆرسکی و کورد»* دا ساڵی 2006 بڵاوی کردوونەتەوە، بڕوانە:

http://www.mukiryani.com/book_pro1.php?id=152

III – پرۆفیسۆر داڤید نەیل مەکەنزی David Neil MacKenzie (1926-2001) زانایە لە بواری زمانە ئێرانییەکاندا.

IV – پاول تیدیسکۆ Paul Tedesco تۆژینەوەی زانستانەی هەیە تێیدا باکووری ڕۆژاوای ئێران بە نیشتمانی ئاڤێستا دیاری دەکات.

V SOAS, University of London (the School of Oriental and African Studies)

VI – زینۆفۆن Xenophon (c. 428-354 BC) ی مێژوونووس و فەیلەسووفی یۆنانییە و سەربە خێزانێکی ئەرستۆکراتی ئەتێنە. زینۆفۆن وەک چەتە (جەنگاوەرێکی کرێگرتە) بەشداری ئەو لەشکرە دەبێ کە کوروش (کورش) ی گچکە شەتەکی دەدات بۆ جەنگی دژ بە ئەردەشێری شای هەخامەنشی و براگەورەی خۆی. لە شەڕی کوناکسا Cunaxa (401 BC) – ی کەنار ڕووباری فرات و نێزیکەی 70 کلیۆمەتر باکووری بابل – دا

کوروش دەکوژرێ. پاشان سەرلەشکری چەتەی یۆنانیانیش دێتە کوشتن و ئەوجا زێنۆفۆن زیرەکانە لەشکری یۆنان لە بابلەوە بە کوردستان و ئەرمەنستاندا دەرباز دەکات بۆ کەناری زەریای ڕەش. زێنۆفۆن ئەم پاشەکشەیەی بە وردەکارییەکی زەنگینەوە لە ئاناباسیس Anabasis دا تۆمار دەکات. لەو بەرهەمەیدا زێنۆفۆن باس لە وەڵات و میللەتی کاردۆخیان دەکات.

کوروش بە دوژمنی ئەتێن دادەنرا، ئەم لاینەگیرییەی زێنۆفۆن لە کوروش بووە مایەی دڵگرانیی دانیشتوانی ئەتێن لێی وساڵانێکی زۆر شاربەدەریان کرد.

VII – پۆلیبیوس Polybius مێژوونووسی ناوداری یۆنانی دێرینە، زادەی دەوروبەری ساڵی 200 BC یە لە مێگالۆپۆلیس Megalopolis ی ئەرکادیا Arcadia ی یۆنان. دەوروبەری 118 BC مردووە. لە جەنگی ساڵی 168 BC دا بەرانبەر ڕۆمان، مەکەدۆنیا شکەست دەهێنێت. پۆلیبیوس دەبێتە یەک لەو هەزار ئەریستۆکراتەی ئەرکادیا کە ساڵی 166 BC بە دیل بران بۆ ڕۆما و 17 ساڵ لەوێ گیر بوو. لەو ماوەیەدا پۆلیبیوس شارەزای کاروباری فەرمانڕەوایی ڕۆمان. *«مێژوو» The Histories* شاکارەکەی پۆلیبیوسە و بریتییە لە 40 کتێب، تایبەتە بە باسی مێژووی ئیمپراتۆریی ڕۆمان (ساڵانی 264-146 BC) بەڵام مێژووی گشتیش بەسەر دەکاتەوە. سەرچاوە:

«زانیارستانی سوێدی» Nationalencyklopedin :
www.ne.se/lang/polybios

VIII – «حەسەن پیرنیا (1871-1935) ناودار بە «مشیر الدوله» و خاوەن بەرهەمی: *«تاریخ ایران باستان»*.

IX – سەلوکەس-ی دووەم کالینیکوس Seleukos II Kallinikos 246-225 BC ناوزەد بە Pogon پاشایەکی سەلوکیان بوو.

دەوڵەتی سەلوکی لە سەر دەستی سەلوکەس-ی یەکەم Seleucus I Nicator – پاش مردنی ئەسکەندەری مەکەدۆنی و دابەشکردنی وەڵاتانی ژێردەستەی ئەسکەندەر لە نێوان سوپاسالارەکانی لەشکرەکەیەوە – هاتە

دامەزران (312-66 BC). سەرەتا پێتەختی لە سەلوکیای کەنار دیجلە Seleucia on the Tigris بوو (بەرانبەر شاری تیسفون Ctesiphon ی پاشان ساسانییەکانکردنیانە پێتەختی خۆیان – مەدائین-ی ئێستەی عیراق)، پاشان دەوروبەری ساڵی 293 BC گوێزرایەوە بۆ ئانتاکیا Antiochia ی کەنار ڕووباری ئاسی (عاصي) Orontes ی لە ئەنتاکیای تورکیای ئەم سەردەمە. ئیمپراتۆریی سەلوکی لە ئەوپەڕی دەسەڵاتیدا زۆربەی وەڵاتانی نێوان یۆنانستان – میسر و هیندستان لەژێر ڕکێفدا بوو.

[X] – ئیمپراتۆریی ئەشکانی / ئەرشاکی / فەرثی / فەرتی / پارتی The Parthian (Arsacid) Empire (247/250 BC – 224/226 AD) جێی دەسەڵاتی سەلوکیانی گرتەوە و پاشان لەسەر دەستی ساسانییەکان دەسەڵاتیان خامۆش بوو.

[XI] – دەوڵەتی پارت، فەرتی (فەرثی) یان ئەشکانی هەر یەکە.

[XII] – ئەردەشیری پابەکان (اردشیر بابکان) (226-241) ی زایینی دامەزرێنەر و یەکەم شاهنشاهی دەوڵەتی ساسانی (225-651)ی زایینی. ساسانییەکان هەتا شاڵاوی عەرەبی موسڵمان فەرمانڕەواییان کرد. لە جەنگی «قادسية» (637) و «نەهاوەند» (642)دا ساسانییەکان شکان و پاشان دوا شایان «یەزدەگرد-ی سێیەم» کوژرا و بەوەش داستانی ئەوانیش کۆتا بوو.

[XIII] – «کارنامەی ئەردەشیری پابەکان» – «کارنامه اردشیر بابکان» Kārnāmag ī Ardaxšīr ī Pābagān

[XIV] – میللەتی گاڵ بە ئینگللیزی Gauls یان Gallic و بە لاتینی Ga´llia میللەتێک بوون لە ناوچەی باکووری ئیتالیا، فرانسا و بەلژیک دەژیان و سەربە زمانی سەلتیک / کەلتیک –ی ئەورووپایە. ڕەوی خێڵە کەلتیکەکان بەرەو باشوور ساڵی 390 BC گەیشتە ڕۆما و داگیریان کرد. پاشان لە نێوان 284-222 BC لە ئاست ڕۆمەکاندا شکەستیان هێنا.

[XV] – سترابۆ (سترابۆن) Strabo (Stra´bon) (64/63 BC - ca 25) مێژوونووس و جیۆگرافیاناسی یۆنانی دێرینە. بەرهەمە مێژوویەکانی فەوتاون بەڵام «جیوگرافیا» کەی کە 17 بەرگە پارێزراون. ئاستی زانستیی

بەرهەمەکانی سترابۆن سەروژێرە، بەڵام سەرنج و زانیاری لە گەشتەکانی خۆی تۆمار کردووە و هەروەها سوودی لە بەرهەمە دێرینەکانی ئەو دەمە وەرگرتووە کە بەشێکیان ئێستە نەماون. وێڕای کەماسی، «جیوگرافیا» ی سترابۆن بەرهەمێکە لە نرخاندن نایەت.

سەرچاوە *«زانیارستانی سوێدی»* *Nationalencyklopedin* :
http://www.ne.se/lang/strabon

XVI – سێر درایڤەر Sir Godfrey Rolles Driver (1892–1975)

ڕۆژهەڵاتناسێکی ئینگلیزە، تۆژینەوەی لەسەر زمانگەلی سامی و لەسەر ئاشووریان کردووە. بۆ تۆژینەوەکانی درایڤەر دەربارەی کورد، بڕوانە Bulletin of the School of Oriental and African Studies بۆ نموونە:

- G. R. Driver, The Name Kurd and its Philological Connexions
  Journal of the Royal Asiatic Society (New Series) / Volume 55 / Issue 03 / July 1923, pp 393-403
  http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=5769496&fulltextType=RA&fileId=S0035869X00067605

- The Dispersion of the Kurds in Ancient Times
  Journal of the Royal Asiatic Society (New Series) / Volume 53 / Issue 04 / October 1921, pp 563 - 572
  http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=5702156&fulltextType=RA&fileId=S0035869X00149305

- G. R. Driver. The Religion of the Kurds
  Bulletin of the School of Oriental and African Studies / Volume 2 / Issue 02 / February 1922, pp 197-213
  http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=3909896&fulltextType=RA&fileId=S0041977X00102083

- G. R. Driver. Studies in Kurdish History
  Bulletin of the School of Oriental and African Studies / Volume 2 / Issue 03 / June 1922, pp 491-511
  http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=3909720&fulltextType=RA&fileId=S0041977X00102344

XVII – ڕۆژهەڵاتناسی ناودار ئەلیکساندەر ژابا Alexandre Jaba (1803-1894). ژابا و مەلا مەحموودی بازیدی (بایەزیدی) (1797-1859)، وێکرِا لە ساڵانی (1858-1859) دا یەکەم فەرهەنگی کوردی – فرانسەیی و فرانسەیی – کوردی – یان داناوە. ژابا بە هاوکاریی بازیدی چەندین دەستنووس و سەرچاوەی شاکاری کوردیی گرینگیان لە فەوتان پاراست، یەک لەوان ئەو دەستنووسەی «شەرەفنامە» یە کە بازیدی هەر لەو ساڵانەدا لە فارسییەوە تەرجەمەی کوردی کردووە.

XVIII – زمانی «فەرثی» = پارتی، ئەشکانی، پەهلەوی ئەشکانی، پەهلەوی پارتی، پەهلەوی باکووری ڕۆژاوا.

بۆ ڕوونکردنەوەی خشتەی زمانگەلی ئێران بڕوانە ئەم خشتەیەی خوارەوە:

زمانگەلی...	ئێرانیی دێرین	ئێرانیی نێوەڕاست	ئێرانیی نوێ
باکووری ڕۆژاوا	مادی	پارتی (فەرثی = پەهلەوی ئەشکانی)	کوردی، بەلووچی
	ئاڤێستایی		
باکووری ڕۆژهەڵات	سەکایی	ئالانی، خەوارزمی، سوغدی	ئۆسێتی، یەغنابی
باشووری ڕۆژهەڵات	– – –	ساکی و باختەری (بەلخی ئەفغانستان)	پەشتوو، پامیری
باشووری ڕۆژاوا	فارسیی کۆن	فارسیی نێوەڕاست (پارسی=پەهلەویی ساسانی)	فارسیی نوێ (پارسی، داری، تاجیکی)
سەرچاوە «زانیارستانی سوێدی» *Nationalencyklopedin* http://www.ne.se/lang/iranska-språk			

[XIX] - زمانی ئۆسێتی Ossetie یەکێکە لە زمانگەلی ئێرانیی نوێ و سەربە دەستەی باکووری ڕۆژهەڵاتە. ئۆسێتی لە ناوچەی کەوکاس (قەوقاس) برەوی هەیە.

[XX] - زمانی پامیر یەکێکە لە زمانگەلی ئێرانیی نوێی سەربە دەستەی باشووری ڕۆژهەڵات.

[XXI] - گەرشەڤیچ Ilya Gershevitch (1914-2001) ئێرانناسێکی ناودارە، خاوەن چەندین تۆژینەوەیە دەربارەی زمانی باشگەردی (کرمان، سیستان و بەلووچستان)، سوغدی، ئاڤێستایی و هەروەها زەردەشتایەتی.

«...»